

Correctievoorschrift VWO

2008

tijdvak 1

geschiedenis

Het correctievoorschrift bestaat uit:

- 1 Regels voor de beoordeling
- 2 Algemene regels
- 3 Vakspecifieke regels
- 4 Beoordelingsmodel
- 5 Inzenden scores
- 6 Bronvermeldingen

1 Regels voor de beoordeling

Het werk van de kandidaten wordt beoordeeld met inachtneming van de artikelen 41 en 42 van het Eindexamenbesluit v.w.o.-h.a.v.o.-m.a.v.o.-v.b.o. Voorts heeft de CEVO op grond van artikel 39 van dit Besluit de *Regeling beoordeling centraal examen* vastgesteld (CEVO-02-806 van 17 juni 2002 en bekendgemaakt in Uitleg Gele katern nr 18 van 31 juli 2002).

Voor de beoordeling zijn de volgende passages van de artikelen 41, 41a en 42 van het Eindexamenbesluit van belang:

- 1 De directeur doet het gemaakte werk met een exemplaar van de opgaven, de beoordelingsnormen en het proces-verbaal van het examen toekomen aan de examinator. Deze kijkt het werk na en zendt het met zijn beoordeling aan de directeur. De examinator past de beoordelingsnormen en de regels voor het toekennen van scorepunten toe die zijn gegeven door de CEVO.
- 2 De directeur doet de van de examinator ontvangen stukken met een exemplaar van de opgaven, de beoordelingsnormen, het proces-verbaal en de regels voor het bepalen van de score onverwijld aan de gecommiteerde toekomen.
- 3 De gecommiteerde beoordeelt het werk zo spoedig mogelijk en past de beoordelingsnormen en de regels voor het bepalen van de score toe die zijn gegeven door de CEVO.

- 4 De examinerator en de gecommiteerde stellen in onderling overleg het aantal scorepunten voor het centraal examen vast.
- 5 Komen zij daarbij niet tot overeenstemming, dan wordt het aantal scorepunten bepaald op het rekenkundig gemiddelde van het door ieder van hen voorgestelde aantal scorepunten, zo nodig naar boven afgerond.

2 Algemene regels

Voor de beoordeling van het examenwerk zijn de volgende bepalingen uit de CEVO-regeling van toepassing:

- 1 De examinerator vermeldt op een lijst de namen en/of nummers van de kandidaten, het aan iedere kandidaat voor iedere vraag toegekende aantal scorepunten en het totaal aantal scorepunten van iedere kandidaat.
- 2 Voor het antwoord op een vraag worden door de examinerator en door de gecommiteerde scorepunten toegekend, in overeenstemming met het beoordelingsmodel. Scorepunten zijn de getallen 0, 1, 2, ..., n, waarbij n het maximaal te behalen aantal scorepunten voor een vraag is. Andere scorepunten die geen gehele getallen zijn, of een score minder dan 0 zijn niet geoorloofd.
- 3 Scorepunten worden toegekend met inachtneming van de volgende regels:
 - 3.1 indien een vraag volledig juist is beantwoord, wordt het maximaal te behalen aantal scorepunten toegekend;
 - 3.2 indien een vraag gedeeltelijk juist is beantwoord, wordt een deel van de te behalen scorepunten toegekend, in overeenstemming met het beoordelingsmodel;
 - 3.3 indien een antwoord op een open vraag niet in het beoordelingsmodel voorkomt en dit antwoord op grond van aantoonbare, vakinhoudelijke argumenten als juist of gedeeltelijk juist aangemerkt kan worden, moeten scorepunten worden toegekend naar analogie of in de geest van het beoordelingsmodel;
 - 3.4 indien slechts één voorbeeld, reden, uitwerking, citaat of andersoortig antwoord gevraagd wordt, wordt uitsluitend het eerstgegeven antwoord beoordeeld;
 - 3.5 indien meer dan één voorbeeld, reden, uitwerking, citaat of andersoortig antwoord gevraagd wordt, worden uitsluitend de eerstgegeven antwoorden beoordeeld, tot maximaal het gevraagde aantal;
 - 3.6 indien in een antwoord een gevraagde verklaring of uitleg of afleiding of berekening ontbreekt dan wel foutief is, worden 0 scorepunten toegekend, tenzij in het beoordelingsmodel anders is aangegeven;
 - 3.7 indien in het beoordelingsmodel verschillende mogelijkheden zijn opgenomen, gescheiden door het teken /, gelden deze mogelijkheden als verschillende formuleringen van hetzelfde antwoord of onderdeel van dat antwoord;
 - 3.8 indien in het beoordelingsmodel een gedeelte van het antwoord tussen haakjes staat, behoeft dit gedeelte niet in het antwoord van de kandidaat voor te komen.
 - 3.9 indien een kandidaat op grond van een algemeen geldende woordbetekenis, zoals bijvoorbeeld vermeld in een woordenboek, een antwoord geeft dat vakinhoudelijk onjuist is, worden aan dat antwoord geen scorepunten toegekend, of tenminste niet de scorepunten die met de vakinhoudelijke onjuistheid gemoeid zijn.

- 4 Het juiste antwoord op een meerkeuzevraag is de hoofdletter die behoort bij de juiste keuzemogelijkheid. Voor een juist antwoord op een meerkeuzevraag wordt het in het beoordelingsmodel vermelde aantal punten toegekend. Voor elk ander antwoord worden geen scorepunten toegekend. Indien meer dan één antwoord gegeven is, worden eveneens geen scorepunten toegekend.
- 5 Een fout mag in de uitwerking van een vraag maar één keer worden aangerekend, tenzij daardoor de vraag aanzienlijk vereenvoudigd wordt en/of tenzij in het beoordelingsmodel anders is vermeld.
- 6 Een zelfde fout in de beantwoording van verschillende vragen moet steeds opnieuw worden aangerekend, tenzij in het beoordelingsmodel anders is vermeld.
- 7 Indien de examinerator of de gecommiteerde meent dat in een examen of in het beoordelingsmodel bij dat examen een fout of onvolkomenheid zit, beoordeelt hij het werk van de kandidaten alsof examen en beoordelingsmodel juist zijn. Hij kan de fout of onvolkomenheid mededelen aan de CEVO. Het is niet toegestaan zelfstandig af te wijken van het beoordelingsmodel. Met een eventuele fout wordt bij de definitieve normering van het examen rekening gehouden.
- 8 Scorepunten worden toegekend op grond van het door de kandidaat gegeven antwoord op iedere vraag. Er worden geen scorepunten vooraf gegeven.
- 9 Het cijfer voor het centraal examen wordt als volgt verkregen.
Eerste en tweede corrector stellen de score voor iedere kandidaat vast. Deze score wordt meegedeeld aan de directeur.
De directeur stelt het cijfer voor het centraal examen vast op basis van de regels voor omzetting van score naar cijfer.

NB Het aangeven van de onvolkomenheden op het werk en/of het noteren van de behaalde scores bij de vraag is toegestaan, maar niet verplicht.

3 Vakspecifieke regels

Voor dit examen kunnen maximaal 77 scorepunten worden behaald.

Voor dit examen is de volgende vakspecifieke regel vastgesteld:
Vakinhoudelijke argumenten moeten afkomstig zijn uit gezaghebbende, wetenschappelijke publicaties.

4 Beoordelingsmodel

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

De koloniale relatie tussen Nederland(ers) en Nederlands-Indië

1 maximumscore 2

Uit het antwoord moet blijken dat:

- het scheepswrak met zilveren rijksdaalders en ballast uit de VOC-tijd stamt, omdat er geen vraag naar Europese massagoederen bestond vanuit de Aziatische markt en de producten dus moesten worden betaald met zilver (en niet met Europese handelsproducten) 1
- het scheepswrak met de 'katoentjes' uit de tijd van de NHM stamt, omdat in de negentiende eeuw Europese industrieproducten in Indië verhandeld werden 1

Opmerking

Alleen na de juiste keuze mogen scorepunten worden toegekend.

2 maximumscore 3

Voorbeeld van een juist antwoord is:

- De VOC verbood hen dit, omdat voorkomen moest worden dat er onrust zou ontstaan onder de islamitische bevolking/geestelijken waardoor de handel zou worden belemmerd 2
- Dit gold niet voor de Molukken, omdat daar (sinds de Portugese tijd) een christelijke gemeenschap bestond 1

3 maximumscore 3

Een juist antwoord bevat de volgende elementen:

- Een antwoord waaruit blijkt dat de Nederlandse koloniale Indonesische leefgewoonten overnemen 1
- een daarbij passend voorbeeld uit de bron (bijvoorbeeld dat de Nederlander Indonesische kleding/een sarong draagt/Indonesische gerechten als ontbijt eet) 1
- een juiste weergave van de verandering omstreeks 1900, als door de komst van meer Europeanen/meer Europese vrouwen de Indische mengcultuur naar de achtergrond wordt gedrongen 1

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

4 maximumscore 3

Voorbeeld van een juist antwoord is:

- De NHM wordt afgebeeld als een monopolistisch monster dat de vrije scheepvaart/handel opslokt 1
- wat in de prent tot uitdrukking komt in (één van de volgende): 1
 - de letters monopoli op de handelsgoederen
 - de NHM die als zeemonster/slokop wordt afgebeeld
 - de NHM die de scheepvaart in handen heeft/in de hand houdt
- Dit past bij de opvattingen van liberalen uit die tijd, omdat die Nederlands-Indië open wilden stellen voor particulier initiatief / de rol van de overheid in de exploitatie van de kolonie terug wilden dringen 1

5 maximumscore 2

De juiste volgorde is 6, 3, 2, 1, 4, 5.

Opmerking

Als door het weglaten van één foutief geplaatst nummer een verder foutloze reeks ontstaat, mag er één scorepunt worden toegekend.

6 maximumscore 2

Voorbeeld van een juist antwoord is:

Door de invoering van een geldeconomie daalden veel Javaanse boeren in sociale positie/status, doordat zij afhankelijker werden van een geldloon/door de schommelingen van de prijzen op de (wereld)markt van landbouwproducten hun land soms kwijtraakten.

7 maximumscore 4

Kern van een juist antwoord is:

- Van Deventer stelt dat het aanpassen van het koloniale beleid in de richting van de Ethische Politiek een kwestie van eigenbelang is voor de Nederlandse belastingbetalers, omdat de bevolking van Nederlands-Indië anders in opstand zal komen 2
- De Nederlandse regering rond 1900 ziet de Ethische Politiek als een (zedelijke) roeping, waarbij vanuit christelijke motieven het welzijn van de Indonesische bevolking voorop dient te staan in het koloniale beleid 2

8 maximumscore 2

Kern van een juist antwoord is, dat Koch als sociaaldemocraat vindt dat de Indonesische nationalisten ook moeten samenwerken (in vertegenwoordigende lichamen) met de koloniale overheersers waarmee zij het niet eens zijn (dat doen sociaal-democraten ook).

Vraag	Antwoord	Scores
9	maximumscore 2 Uit het antwoord moet blijken dat Koch laat zien dat de associatiegedachte mislukt is, omdat de Indonesische nationalistengedachte geen band met Nederland meer willen.	
10	maximumscore 3 Voorbeeld van een juist antwoord is:	
	<ul style="list-style-type: none"> In bron 4 wordt duidelijk dat de PNI kiest voor non-coöperatie met het Nederlandse koloniale bewind/de Nederlanders in Indonesië 	1
	<ul style="list-style-type: none"> In 1945 (bron 5) stelt Soekarno dat hij wel heeft willen samenwerken met de Nederlandse kolonisator/zich wel heeft willen verzetten tegen Japan, maar dat dit door onwil van Nederland onmogelijk is geweest 	1
	<ul style="list-style-type: none"> Soekarno moest in 1945/na de Japanse nederlaag uitleggen waarom hij wel met de Japanners had samengewerkt maar (nog steeds) niet met de Nederlanders wil samenwerken. Door de nadruk te leggen op de gewapende strijd voor onafhankelijkheid was verantwoording voor zijn keuze minder nodig / kon hij duidelijk maken dat samenwerking met Japan was bedoeld om de Indonesische onafhankelijkheid dichterbij te brengen 	1
11	maximumscore 2 Kern van een juist antwoord is:	
	<ul style="list-style-type: none"> De tekst op het monument is in het Engels/richt zich tot het buitenland/de Verenigde Staten/Verenigde Naties/Australië/Brits-Indië, waaruit blijkt dat de Indonesische nationalistengedachte niet Nederland willen overtuigen, maar eerder de wereldopinie/de feitelijke machthebbers in Indonesië aan hun kant willen krijgen (die op dat moment van meer doorslaggevende betekenis is/zijn dan Nederland) 	1
	<ul style="list-style-type: none"> Juist het Van Heutsz-monument is beklad, omdat Van Heutsz een symbool is (geweest) van het (agressieve) Nederlandse imperialisme 	1
12	maximumscore 2 Kern van een juist antwoord is, dat in de ogen van een Indonesiër, de onafhankelijkheid van Indonesië door henzelf/in (augustus) 1945 is uitgeroepen.	
13	maximumscore 4 Voorbeeld van een juist antwoord is:	
	<ul style="list-style-type: none"> Een groot deel van de inwoners van de Molukken hechtte sterk aan de eigen identiteit, maar ging nu op in de eenheidsstaat. In de federale staatsvorm hadden zij nog een zekere zelfstandigheid 	2
	<ul style="list-style-type: none"> De Nederlandse regering was van mening dat Nieuw-Guinea een bijzondere plaats moest krijgen door etnische verschillen met de Indonesische eilanden. Binnen de eenheidsstaat zou daarvan minder sprake zijn/zou het gebied een deel worden van Indonesië 	2

Vraag	Antwoord	Scores
-------	----------	--------

14 maximumscore 4

Kern van een juist antwoord is:

- Tijdens de 'politieele acties' (rond 1948) dwongen de Verenigde Staten Nederland (via de Verenigde Naties) een eind te maken aan de oorlog met de Republiek/de Indonesische nationalististen 1
- Tijdens de Nieuw-Guinea kwestie (rond 1962) dwongen de Verenigde Staten Nederland opnieuw (via de Verenigde Naties) een eind te maken aan de oorlog met Indonesië 1
- In beide conflicten zetten de Verenigde Staten de Nederlandse regering onder druk hun militaire optreden te stoppen (via de Verenigde Naties) / werd de Republiek Indonesië gesteund 1
- Een verklaring hiervoor is, dat in Amerikaanse ogen de Republiek Indonesië een bolwerk tegen het communisme/een goede bondgenoot in de Koude Oorlog was / het oude kolonialisme bestreden moest worden 1

Ten oorlog! Europese oorlogen 1789 - 1919. Oorlog als maatschappelijk fenomeen

15 maximumscore 2

Voorbeeld van een juist antwoord is:

Als machtspolitieke achtergrond:

- In de oorlogen met Pruisen en Oostenrijk werd gevochten om de hegemonie in Europa 1

Als ideologische achtergrond:

- De Franse revolutionairen wilden hun idealen ("vrijheid, gelijkheid, broederschap") verspreiden en verklaarden daarom de oorlog aan Pruisen en Oostenrijk / antirevolutionaire vluchtelingen uit Frankrijk zetten de andere landen/vorsten tegen Frankrijk op 1

16 maximumscore 2

Voorbeeld van een juist antwoord is:

De Franse Revolutie zorgde voor een vlucht van de adel uit Frankrijk, waardoor met name de cavalerie en infanterie hun officieren verloren en waardoor het officierskorps verburgerlijkte/meer burgers officier werden / leidde tot de 'levée en masse'/de vorming van het eerste leger van dienstplichtigen.

Vraag	Antwoord	Scores
17	maximumscore 5 Voorbeeld van een juist antwoord is:	
	<ul style="list-style-type: none"> als sociaaleconomisch aspect: soldaten leven in armoede/worden in kazernes ondergebracht/de prijsstijging van levensbehoeften / er zijn 9000 gewonden / de soldaat voelt zich ontheemd/ver van huis 	1
	<ul style="list-style-type: none"> een argument voor de betrouwbaarheid van deze bron is, dat het een ooggetuigenverslag is / bedoeld is om zijn familie te informeren 	1
	<ul style="list-style-type: none"> een argument tegen de betrouwbaarheid van deze bron is, dat de brief is gecensureerd / de soldaat behoefte heeft aan geld (dus zal hij eventueel de prijsstijging overdrijven) 	1
	<ul style="list-style-type: none"> een argument voor de representativiteit van deze bron is, dat het een brief van een 'gewone' soldaat is, van wie kan worden verwacht dat hij namens veel andere soldaten spreekt/het is geen bijzonder geval 	1
	<ul style="list-style-type: none"> een argument tegen de representativiteit van deze bron is, dat het hier de belevenissen/ervaringen van slechts één soldaat betreft 	1
18	maximumscore 3 De juiste volgorde is: 3, 1, 5, 4, 6, 7, 2.	
	Indien zeven in de juiste volgorde geplaatste gebeurtenissen	3
	Indien zes in de juiste volgorde geplaatste gebeurtenissen	2
	Indien vijf in de juiste volgorde geplaatste gebeurtenissen	1
19	maximumscore 4 Uit het antwoord moet blijken dat: Bij 1:	
	<ul style="list-style-type: none"> Uit de tekst blijkt dat volgens Florence Nightingale voor het eerst in de geschiedenis een grote verbetering is opgetreden in de medische verzorging van de soldaten, wat wijst op een grote verandering in de legerorganisatie 	2
	Bij 2:	
	<ul style="list-style-type: none"> Florence Nightingale wordt als deskundige door de onderzoekscommissie gehoord, daaruit blijkt dat vrouwen blijkbaar serieus worden genomen als deskundige op het gebied van de verpleging 	2

Vraag	Antwoord	Scores
20	<p>maximumscore 4</p> <p>Voorbeeld van een juist antwoord is:</p> <ul style="list-style-type: none"> • In Frankrijk bestond een grote mate van ontevredenheid over het autoritaire bestuur/de buitenlandse politiek/het economisch beleid van Napoleon III, een succesvolle oorlog zou zijn populariteit sterk vergroten • In Pruisen was door Bismarck de liberale oppositie tegen het beleid van Wilhelm I opzij gezet / was de liberale koers naar de Duitse eenheid (van het parlement van Frankfurt) verlaten voor een militaire oplossing, oorlog met Frankrijk zou de aarzelingen bij de Zuid-Duitse staten/de liberale oppositie tegen een eenheid onder Pruisen wegnemen 	<p>2</p> <p>2</p>
21	<p>maximumscore 3</p> <p>Voorbeeld van een juist antwoord is:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Dit schilderij kan gezien worden als propaganda, omdat de uitroeping van het keizerrijk glorieus wordt uitgebeeld, met veel nadruk op de rol van Bismarck / het enthousiasme van alle Duitse vorsten voor het keizerrijk • Twee van de volgende redenen: <ul style="list-style-type: none"> – Bismarck was de eerste rijkskanselier en bepaalde voor een groot deel zelf de invulling van zijn functie. – In 1870 speelde Bismarck een belangrijke rol bij het uitbreken van de Frans-Duitse oorlog. – Bismarck behield (met Wilhelm I) de politieke regie over de oorlog. 	<p>1</p>
	<p>per juiste reden</p>	<p>1</p>
22	<p>maximumscore 2</p> <p>Voorbeeld van een juist antwoord is:</p> <p>De <i>Weltpolitik</i> met het Duitse streven naar het bezit van koloniën maakte het noodzakelijk een sterke vloot te bouwen, wat door de andere Europese landen als een bedreiging werd gezien.</p>	
23	<p>maximumscore 2</p> <p>Voorbeeld van een juist antwoord is:</p> <ul style="list-style-type: none"> • Veel socialisten stelden de internationale broederschap van arbeiders boven het burgerlijk nationalisme / zagen oorlogen als vooral gericht op het veroveren van afzetmarkten en grondstoffen / vonden dat kapitalisten winst maakten met oorlogen / waren antimilitarist • maar wilden niet voor landverraders worden uitgemaakt / raakten in conflict met hun liefde voor/trouw aan het vaderland / waren bang voor de ontmanteling van hun organisaties/verlies van aanhang als zij zich tegen de oorlog opstelden 	<p>1</p> <p>1</p>

Vraag	Antwoord	Scores
24	maximumscore 2 Uit het antwoord moet blijken dat:	
	<ul style="list-style-type: none"> Robert Otto Marcus kiest voor zijn kameraden/aan het front wil blijven, terwijl de regering wil dat hij thuis zijn studie afrondt 	1
	<ul style="list-style-type: none"> de moderne oorlogsvoering voor de deelnemende staten betekent, dat er naast veel frontsoldaten ook geschoolde artsen/wetenschappers nodig zijn om de oorlog te kunnen voeren 	1
25	maximumscore 2 Voorbeeld van een juist antwoord is:	
	<ul style="list-style-type: none"> Uit bron 10 (de brief van Robert Otto Marcus) blijkt de invloed van het thuisfront, omdat hij, als hij door zijn vader gevraagd wordt naar huis te gaan (om zijn studie af te ronden), juist gemotiveerd wordt om door te vechten 	1
	<ul style="list-style-type: none"> Uit bron 11 (de brief van Johannes Haas) blijkt dat door de berichten over de armoede thuis, Haas zich bewust wordt van het standsverschil aan het front / vraagtekens zet bij het 'vechten voor het vaderland' / constateert dat Liebknecht meer aanhang krijgt, wat demoraliserend uitwerkt op de soldaten aan het front 	1
26	maximumscore 2 Voorbeeld van een juist antwoord is:	
	<ul style="list-style-type: none"> Haas verwijst naar de mogelijkheid van een revolutie/burgeroorlog (als de geweren worden omgekeerd) die in 1918 uitkomt als in Duitsland een revolutie/burgeroorlog uitbreekt 	1
	<ul style="list-style-type: none"> Een oorzaak daarvoor ziet Haas in de door hem geconstateerde verscherping van de tegenstelling door de oorlog tussen de (rijke) officieren en de (arme) burgerbevolking, waardoor Liebknecht/de communisten veel weerklank vinden onder de soldaten/Jan Soldaat 	1
27	maximumscore 3 Voorbeeld van een juist antwoord is:	
	<ul style="list-style-type: none"> De Russische regering ziet een duidelijk verband tussen industriële productie (van granaten) en oorlogsvoering/een overwinning in de oorlog 	1
	<ul style="list-style-type: none"> Verspreiding van dit affiche past niet in het beleid van de Russische regering begin 1918, omdat er dan een (communistische) regering aan de macht is die de oorlog met Duitsland wil beëindigen/het bolsjewistische/communistische bewind geen kapitalistische methode als het uitschrijven van een obligatielening zal propageren 	2

Vraag	Antwoord	Scores
28	maximumscore 3	
	Voorbeeld van een juist antwoord is:	
	<ul style="list-style-type: none"> Jordaan laat zien dat de vrede niet gediend wordt door de harde opstelling van Clemenceau/de Fransen / dat er een verschil van aanpak bestaat tussen de (idealistische) aanpak van Wilson en de (harde) aanpak van Clemenceau 	1
	<ul style="list-style-type: none"> wat hij laat zien door de gesel van Clemenceau/de vastgebonden vredesengel/het cynische commentaar van Clemenceau in het onderschrift 	1
	<ul style="list-style-type: none"> Uiteindelijk heeft de Vrede van Versailles de tegenstellingen in Europa/tussen Duitsland en Frankrijk niet opgelost/geen langdurige vrede gebracht 	1

5 Inzenden scores

Verwerk de scores van de alfabetisch eerste vijf kandidaten per school in het programma WOLF.

Zend de gegevens uiterlijk op 28 mei naar Cito.

6 Bronvermeldingen

bron 1	Joh. de Vries (red.), Wereldwijd bankieren ABN AMRO 1824-1999, Amsterdam 1999, pag. 67.
bron 2	Harm Stevens, De Nederlands-Indische geschiedenis van de negentiende en twintigste eeuw in meer dan 100 verhalen, Amsterdam 2003, pag. 28-30.
bron 3	L. de Jong, Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, Voorspel, 's-Gravenhage 1969, pag. 170.
bron 4	D.M.G. Koch, Verantwoording, Een halve eeuw in Indonesië, 's Gravenhage 1956, pag. 191-192.
bron 5	L. Giebels, Soekarno, Nederlandsch onderdaan, Een biografie 1901-1950, Amsterdam 1999, pag. 372.
bron 6	J.M. Pluvier, De Indonesische Revolutie, Haarlem 1970, pag. 17.
bron 7	W.E.M. Bauwens, Soldatenbrieven uit de tijd van Napoleon in het Hulsterse gemeentearchief, in: Oorlog, bezetting en bevrijding in de Vier Ambachten, Jaarboek 1994/1995 Oudheidkundige Kring "De Vier Ambachten", Hulst 1995, pag. 110.
bron 8	ontleend aan: B.M. Dossey, Florence Nightingale, mystic, visionary, healer, zonder plaats, pag. 201.
bron 9	David Stone, First Reich, London 2002, z.p.
bron 10	R.L. Schuurisma (red.), 14-18, De Eerste Wereldoorlog, Amsterdam 1975-1976, pag. 444.
bron 11	Willem Melching en Marcel Stuivenga, Ooggetuigen van de Eerste Wereldoorlog, pag. 160-161.
bron 12	R.L. Schuurisma (red.), 14-18, De Eerste Wereldoorlog, Amsterdam 1975-1976, pag. 374.
bron 13	R.L. Schuurisma (red.), 14-18, De Eerste Wereldoorlog, Amsterdam 1975-1976, pag. 1873.